

JIHOČESKÁ UNIVERZITA V ČESKÝCH BUDĚJOVICÍCH
PEDAGOGICKÁ FAKULTA
Katedra českého jazyka a literatury

TVOŘENÍ SLOV V ČEŠTINĚ

Základní teze, terminologie a kategorie tématu

1. ZÁKLADNÍ POJMY SLOVOTVORBY

Předmět slovotvorby

Předmětem **nauky o tvoření slov** je zjišťovat, 1. jak se slova tvoří - zkoumá se tedy proces tvoření - a 2. jak se jeví jakožto utvořená - zkoumá se v tom případě stav, výsledek procesu.

První pohled je dynamický: Ze **základového slova** přejímá nově tvořené slovo svůj **slovotvorný základ** (např. les) a některým ze slovotvorných prostředků - např. **příponou** - je dotvářeno (lesík). Slova jsou tvořena nejčastěji příponami a předponami, vznikají však i **skládáním** ze dvou nebo více slov původních (vodovod, červenomodrobílý). Velmi řídké pak je tvoření slov **zkracováním** (např. Čedok).

Tvoření slov se zaměřuje na slova jako jednotky jazykového systému; pracuje tedy se základním tvarem slova. Další tvary slov zkoumá tvarosloví. Někdy se však z izolovaného výrazu nepozná, do které jazykovědné disciplíny bude jeho zkoumání patřit. Výraz *lep* může být např. chápán jako slovesný tvar rozkazovacího způsobu; pak je předmětem tvarosloví. Týž výraz může být však posuzován i jako podstatné jméno **utvořené bez přípony**; pak je předmětem zkoumání slovotvorného.

Někdy se postupuje na základě tradice. Tak se např. podst. jména slovesná (kreslení, užití) přiřazují k podstatným jménům. Nechápe je jako tvary sloves, i když zachovávají vid. Naproti tomu jsou tvary 2. a 3. stupně přídavných jmen samostatná slova tvořená příponami (krásnější) a předponami (nejkrásnější), ale tradičně o nich poučuje tvarosloví.

Druhý pohled na utvořené slovo je statický. Provádíme rozbor jeho stavby, zjišťujeme jeho jednotlivé složky. Např. *za-* (*předpona*), *-hrad-* (***kořen***), *-ní* (*přípona*). Slovo *zahradní* ovšem nevzniklo mechanickým spojením těchto složek, ale bylo utvořeno přímo od výrazu *zahrada* příponou *-ní*.

V těchto skriptech se zaměřujeme na **dynamiku tvoření slov**: Jakým způsobem a postupem nové slovo vzniklo, z kterého dosavadního slova a jakými prostředky. *Odpovídáme na otázku, z kterého slova je dané slovo přímo utvořeno.*

Tvoření slov jako specifický proces tvoření **jednoslovných pojmenování** je jedním ze základních prostředků doplňování slovní zásoby. Proto je slovotvorba těsně spjata se sémaziologií a s lexikologií (nauky o slovní zásobě). Těsně spjata je i s morfologií a souvisí i se syntaxí (skladbou). Východiskem odvozování je někdy spojení slov (modré oči - modro oký), jindy se mění dvojice nebo trojice výrazů v jedno **slovo složené** (kompozitum); např. kovoprůmysl, červenomodrobílý.

Mluvíce o slovech nově tvořených, nemůžeme zapomínat ani na celou řadu **slov původních**, často praslovanského základu (chléb, voda, pluh, chlív, kosa, kleště atd.). S těmi v tomto

učebním textu nepracujeme, ač je tam, kde je to pro lepší pochopení našich výkladů nezbytné, alespoň stručně připomínáme.

Sledujeme-li **výsledek tvoření**, analyzujeme výraz na složky, na které ho lze rozložit. Tak např. rozložíme slova *želez-n-ič-ář-sk-ý*, *po-krač-ova-tel-é*, *pra-les-n-í*, *rychl-o-čist-írn-a*. O všech těchto složkách hovoříme podrobněji dále. Zatím si zapamatujme, že se jim říká **formanty**; podílejí se totiž na formování slova.

Slova, od kterých se tvoří nová pojmenování

Taková slova rozdělujeme do dvou skupin. Objasní nám je příklad. *Náprstník* je pojmenování rostliny, jejíž květ se podobá náprstku. Víme už z dřívějšího výkladu, že **myšlenkovým základem** tu je podoba květu známému předmětu a že pojmovou kategorií je rostlina (*podobně jako pryskyřník, jahodník aj.*). Poznáme také, že slovo vzniklo od slova *náprstek*. To je ochrana prstu při ručním šití, předmět, který se navléká na prst. Výraz *náprstek* je tedy tvořen z **předložkového spojení** na prst, na prstě. A slovo *prst*? Zde naše řada končí, neboť slovo *prst* je **původní, neodvozené**.

Dvě skupiny slov, o kterých se výše zmiňujeme a od nichž se tvoří slova nová, jsou tedy tyto:

a) Slova sama o sobě původní, neodvozená neboli **značková, nemotivovaná**. Jenom etymologie (*nauka o původu slov*) nás někdy poučí, proč se naše základní kapalina jmenuje právě voda, proč to, v čem bydlíme, je dům atd. Význam těchto slov musíme znát, ona nám ho sama neprozradí, ba ani nenapoví.

b) **Slova odvozená** od jiných výrazů. Svůj význam nám naznačují, napovídají, prozrazují, motivují nás, když po něm pátráme. Jmenují se **slova motivovaná**. Odhadneme např., že *mazadlo* je buď jednoduchý předmět, kterým něco mažeme, nebo látka, hmota, která se dá mazat, která se používá k mazání. Kariérista je člověk (*slovo patří k typu tenista, klavírista*), který se žene za svou kariérou.

Mezi slovy motivovanými a slovy nemotivovanými je oblast výrazů přechodných. Musíme tu počítat zejména s přechodem motivovaných slov k nemotivovaným. Takovým příkladem může být pojmenování *strom*, jehož motivaci slovem *strmý* si v současné době už neuvědomujeme. Výrazy tohoto typu jsou ve školské praxi okrajové, a proto s nimi v těchto skriptech nepracujeme. Poznamenáváme, že motivovaná jsou všechna **pojmenování víceslovná** (*dědic ze zákona*) a všechny **výrazy složené** (*krasojedec*).

Cvičení

Pokuste se rozdělit následující výrazy na slova značková a motivovaná: *krev, pochutina, potravina, mrkev, vejce, šít, zelenina, rukávník, kůň, bílý, výšivka, dřevo, dřevokaz, plynoměr, mír, oheň, ptačí, červ, chtít*.

Základní slovotvorný vztah

Ať už je nové slovo tvořeno od **výrazu značkového** (*prst - prsten*) nebo **motivovaného** (*zahrada - zahradní*), je vždycky mezi ním a **slovem prvotním, základovým** nejen významový, ale také **slovotvorný vztah**. Ten se nazývá **fundace**. Podílí se na něm **slovo základové**, které je základem (*fundamentem*) slova nového. Toto základové slovo se jmenuje **fundující** (*ryba*), nově vzniklé (*rybka*) se nazývá **slovem fundovaným**.

Vztah **fundace** vede k objasnění dvou základních způsobů tvoření slov, **odvozování** a **skládání**. **Při odvozování zjišťujeme základní slovotvorný vztah k jednomu základovému slovu** (*kniha - knihař*). **Při skládání zjišťujeme fundaci ke dvěma základovým slovům** (*dalekohled - hledět daleko*).

Fundace může být někdy zcela průhledná (*strom - stromek*), jindy zcela zastřená. Jenom z etymologie víme, že tento vztah je i mezi slovy *mír - milý*. S výrazy tohoto typu nepracujeme ve škole ani v těchto skriptech.

U slov typu *vyhrát - výhra* postupujeme takto: Významem obou slov je děj. Ten je příznačný pro slovesa. Ta tedy považujeme za prvotní, fundující. Tu si povšimneme toho, že **vztah fundace má určitý směr**: od slova fundujícího ke slovu fundovanému. Směr naznačujeme šipkou (*mladý → mládost*).

Fundace někdy připouští **dvojí interpretaci**: *najmout - nájemce, nájem - nájemce*. V podobných případech postupujeme tak, že se obvykle přikláníme k základovému slovu, které je svou podobou blíže ke slovu fundovanému, tedy *nájemce* spíše k *nájem*. Někdy jsou stanoviska lingvistů různá. Ani taková slova nezařazujeme do školní praxe na nižších stupních a se žáky nerozebíráme (*bojovník*).

Jedno **fundující slovo** může **fundovat** více slov: *rýt - rýč, rydlo; kniha - knížka, knihař, knihovna, knižní, knihovat*.

Cvičení

1. Stanovte směr fundace u těchto dvojic. Pozor, jedna je uvedena nesprávně. *Jméno - jmenný, kůň - koňský, dlouhý - dlouhatánský, výkřik - křik, skalisko - skála, soudek - sud*.

2. Určete fundující slovo k výrazům *cukrář, výtěžný, prodělný, prodělat, nadlesní, prádlo, kominík, strohost, luk*.
3. Pozorujte postupné tvoření, popište fundaci; sledujte, jak se postupně mění základové slovo i slovotvorný základ, určete první člen řady: *železný, železnice, železničář, železničářský, železniční*. Proved'te graficky a ukažte, kde se řada rozvětňuje.

Slovotvorný základ a formant

Část nově utvořeného slova, která je tomuto slovu společná se slovem základovým, se jmenuje **slovotvorný základ**. Tak např. pro slovo *učitelka* je slovotvorným základem *učitel*, pro slovo *závodní* je to *závod*, pro *přichystat* je to *chystat*.

U odvozenin od slov **motivovaných** bývá slovotvorným základem **kmen**, tj. část slova zbavená **koncovkou**. Koncovky se nestávají součástí slovotvorného základu odvozeného slova, nevstupují v tomto případě do tvoření: *povídka - povídkář, lískový - lískovka*.

Slovotvorný základ tvořeného slova může mít podobu hláskové touž jako ve slově základovém (*pole - polní*) nebo hláskově obměněnou podle pravidel **hláskového střídání**: *mráz - mrazík, řídit - řidič, dub - dubek, stůl - stolek, věřit - víra, ruka - ručka, noha - nožka, kalich - kališník, rozvádět - rozvod, přivést - přivážet* atd. Takovému střídání říkáme **alternace**.

U odvozenin z podstatných a přídavných jmen může být slovotvorným základem **kořen**. V případech základových slov nemotivovaných je kořen zároveň kmenem (*les - lesík*).

Také pro základová slovesa platí, že se infinitivní koncovka nestává součástí slovotvorného základu: *skládat - skladatel*.

Ke slovotvornému základu přistupuje prvek, který z něho vytváří slovo nové. Ten nazýváme **formant**. Dále ho specifikujeme a mluvíme o **příponě, předponě** nebo **formantu složeném**. S takto chápaným formantem na 1. st. ZŠ zcela vystačíme. Přísně vědecké práce chápou formant šíře, jako úhrn formálních a významových rysů, jimiž se fundované slovo liší od slova fundujícího (MČ I, 217).

Přípona (sufix)

Přípona se připojuje ke **slovotvornému základu**. Zařazuje slovo do významové skupiny. Přípona -na tvoří např. názvy míst (*herna*) nebo osob (*drbna*), přípona -ák názvy nástrojů (*zvedák*), zvířat (*ušák*), osob (*školák*) aj. Přípony se při tvoření slov neuplatňují ve stejné míře.

Některé jsou v **určité slovotvorné kategorii** velmi **produktivní** (-ost v názvech vlastností), jiné méně (-ota v téže kategorii: *slepota*). Přípony, jejichž produktivita ve spisovném jazyce skončila,

se objevují v útvarech nespisovných (*strejda, Tonda, školda*); jinak je -da jen ve slovech pravda, křivda.

U některých ohebných slov je přípona těsně spjata s **koncovkou**; záleží na typu přípony. V příponě -ba je např. obsažena i koncovka 1.p.j.č. Ta se v dalších pádech obměňuje, koncovky přistupují k příponovému -b-. V jiných případech (*pásák, valník*) přistupují koncovky až za celou příponu.

Předpona (prefix)

Předpona se připojuje zpředu k celému slovu. Na rozdíl od přípony nemění slovnědruhovou příslušnost slova. Příklady: *pravlast, neslavný, přehlubit*. Podrobnosti viz ve speciální části. Zde jen připomeneme, že substantiva se tvoří předponami omezeně, slovesa naopak velmi často.

Kombinovaný formant

Slova mohou být utvořena také **předponou** a **příponou** současně. Oba prvky pak tvoří **kombinovaný formant**. Z předložkové vazby při ruce vzniká při-ruč-ní. Tento typ odvozování je u podstatných jmen (*zázemí*), u adjektiv (*bezhlavý*) i u sloves (*zavodnit*).

Způsoby tvoření slov

Nová slova se tvoří **odvozováním, skládáním, zkracováním**. Rozlišujeme **odvozování příponové** (ocelový), **předponové** (vynést) a **kombinované** (nadlidský).

Pozn.: Někdy se novým slovem stává pouhý slovotvorný základ provázený příslušnými hláskovými změnami, avšak bez připojení přípony. Tak je např. od slova *skočit* odvozeno podst. jm. *skok*. Nejen že nemá příponu, nemá však ani koncovku, někdy se mluví o nulové koncovce (viz výklady z morfologie). Obdobně tvořená feminina, některá neutra i adjektiva však koncovku mají (*únava, bodláčí, včelí*). Někteří badatelé mluví v tomto případě o **odvozování koncovkovém** nebo **příponově koncovkovém**, jiní o tzv. **konverzi**. Tam, kde se podobný jev objevuje i u odvozování kombinovaného, se pak hovoří o **odvozování předponově - koncovkovém**. Ve školské praxi 1. stupně toto hledisko uplatňovat nebudeme, považujeme však za nutné na ně upozornit, protože se s ním studenti učitelství mohou v různých monografiích a příručkách setkat.

Skládání a zkracování jsou předmětem výkladů ve speciální části.

Cvičení

1. Stanovte fundující slova pro tato nově utvořená: *skalisko, zelenina, prádlo, čekárna, bezhlavý, roznáška, soudek, ručník, jezdec, nebezpečný, zástrčka, krásně, solit, kominík, strohost, náhrdelník, zahraničí, skladatel, zahrádkář, zahrada, prohra*.

2. Na základě vztahu fundace určete, které z následujících slov je odvozené, které složené: *slovosled, parkoviště, dvojhlas, nadstavba, samoobsluha, mezikruží, výdejna, samozřejmý, polokoule, výkonnostní, tryskový, ústřední, nezaspat, popravít, přizpůsobit, vysokoškolský, nehorázný, alarmující.*
3. Vysvětlete, proč nejde v následujících dvojicích slov o výrazy příbuzné: *vodník - podvodník, nosní - přínos, míra - mírový, mořský - umořit, dělník - příděl, mleč - mléčný.*
4. Tvořte slova, charakterizujte formant:
- a) substantiva: *za mořem, za hranicemi, po vodě, na břehu, po břehu, za humny, za Labem, za kulisami, po Otavě;*
- b) adjektiva: *proti ústavě, bez vlády, přes čas, bez podmětu, mezi žábry, při moři, bez tíže, nad lidmi, pod zimou.*
5. Odvozujte podstatná a přídavná jména od následujících slov. Užívejte předpon i přípon: *čas, hora, bok, les, háj, doba, stěna, řeka, socha, pata, břeh, voda.*
6. Z kterých slov jsou vytvořeny následující složeniny: *starověk, železobeton, veselohra, plynoměr, větrolam, starousedlík, nosohltan, knihtisk, velkoměsto, vlastizrada, ohnivzdorný.*
7. Rozhodněte, zda byla vytvořena jedním formantem postupně (nebo kombinací formantů současně) slova: *rukávník, nákrčník, zálesácký, přemrštěný, podnapilý, přehodnocení, vysemenit se.*

2. SLOVOTVORNÁ SOUSTAVA

Základem soustavy je **slovotvorný typ**. Ten je v našem popisu reprezentován přímo **formantem**; např. přípona -ivo reprezentuje typ **názvů prostředků** stř. rodu tvořených od sloves: krmit - *krmivo*. Výše stojí **kategorie významová**; např. názvy činitelské, názvy výsledků děje, názvy konatelské patří pod pojem **kategorie mutační**. Třídící hierarchii završuje kritérium způsobu tvoření. Pro školskou praxi pak je výhodné kombinovat popis slovotvorného systému přihlédnutím k slovnímu druhu nově vznikajícího (fundovaného) slova.

Osou následujícího přehledu jsou tedy slovotvorné způsoby: **odvozování** (I), **skládání** (II), **zkracování** (III). Způsoby dále třídíme podle slovních druhů nově vytvářených slov. Uvnitř slovních druhů pak uplatňujeme slovotvorné kategorie, tedy mutaci, modifikaci a transpozici. V rámci těchto kategorií uvádíme kategorie významové; slovotvorné typy zařazujeme - jak již bylo řečeno - podle jednotlivých formantů.

ODVOZOVÁNÍ

Odvozování podstatných jmen příponami

Názvy činitelské

Názvy činitelské pojmenovávají podle charakteristické činnosti především osoby (*cvičitel*), málo zvířata (*tahoun*), rostliny ojediněle (*vratič*: *podle pověry zajišťující vracení se odněkud*, např. z *výpravy*, z *boje*). Tvoří se ze **slovesných základů**.

- tel, -učitel

Přípona se přidává k minulému kmenu sloves nedokonavých (sběratel) i dokonavých (objevitel), u nezvratných běžně, u zvratných ojediněle (tazatel). U sloves s kmenovou příponou -e/ě- má variantu **-itel** (stavitel). **Kořenná samohláska** se většinou krátí (ctitel); krácení je někdy provázeno i změnou kvality (řídítel - ředitel, sbírat - sběratel, pokoušet - pokušitel). Uplatňuje se v několika případech i u výrazů, které přenesením významu označují i věci, pojmy: čítatel, dělitel, mocnitel atd.

-č, tavič

Přípona se připojuje k minulému kmenu sloves nedokonavých. Podle typu slovesa je pak např. natěrač, holič, pochybovač, sazeč, dřič. Není jednoznačná, odvozují se jí i **názvy prostředků**, strojů a přístrojů (dávkořač). To vede někdy k homonymitě: řadič je člověk nebo přístroj, který řadí. **Varianty -ač, -eč** jsou ojedinělé: trubač, kladeč.

-ce, obránce

Slovotvorným základem je nejčastěji infinitivní kmen bez přípony (radit - rádce, vládnout - vládce), u sloves vz. kryje i kmen přítomný (bít - bijce). Koncová souhláska základového slova tvrdne (plátce, tvůrce, zachránce). Základem tvoření může být i **dějové jméno** (žaloba - žalobce, přiděl - přidělec). Tuto příponu mají často **složeniny** (zákonodárce, strojevůdce).

-ec/-c, letec

Slovotvorným základem je infinitivní kmen nedokonavých sloves (jezdec) nebo kmen od sloves s infinitivní příponou -i- (chodec), -e/ě- (běžeč), -a- (plavec) nebo kmen přítomný vz. kryje (lijec). Souhláska základu se krátí (létat - letec, koupit - kupec), tvrdne (honit - honec). Existují i varianty: **-tec** (ry-tec, z kořene), **-lec** (umělec, z otevřeného min. kmene), **-dlec** (tkadlec) je ojedinělé. Nepravidelně je tvořeno pěvec (pěti), **-v-** je analogické podle zpěvák apod. Přípona nejednoznačná: smyčec - prostředek, lakomec - nositel vlastnosti, leštěnec - nerost, hořec - rostlina, ryzec - houba aj.

-čí, mluvčí

Základovým slovem je sloveso primární kmen (rozhodčí, výběrčí), fundujícími však mohou být i dějová podst. jména (dozorčí). Varianta přípony je **-čík** (plavčík). *Slovo krejčí souvisí etymologicky se slovesem krájet.*

-ník, dělník

Názvy někdy přímo od sloves (slovotvorným základem je infinitivní kmen bez km. přípony): tlumoč-i-t - tlumočník, milovat - milovník, následovat - následník, následovník. Některé výrazy vnímáme jako motivované slovesem i dějovým substantivem (bojovník - boj, bojovat). Pokud jsou fundujícími výrazy pouze **dějová substantiva**, pak jen ta s příponou **-ba** (hudba - hudebník).

-ák, divák

Slovotvorným základem je nejčastěji inf. kmen sloves vz. dělat bez kmenové přípony, od nezvratných i zvratných (kuřák). V několika případech (u jiných sloves) je slovotvorným základem kmen přítomný (pasák, piják).

-ář/ář, kovář

Základovými slovy částečně slovesa (primární kmen): těžít - těžař. (*Písař je od obměněného základu pís- k psát.*) Část výrazů je fundována **dějovým substantivem** jednoduchým (řezba - řezbář, čtení - čtenář) i složeným (tělocvik - tělocvikář). Dvojslabičná slova mají zpravidla variantu **-ář** (kuchař), jednoslabičná a trojslabičná mají **-ář** (lhář, údržbář).

-l, kutil

Jde vlastně o zpodstatněná přičestí minulé činná sloves nedokonavých. Dnes je hodnotíme jako jména odvozená příponou **-l** (střádal). Variantami jsou **zdrobňující přípony -álek** (hloubálek), **-ílek** (snílek). Základní i variantní přípony označují často osoby podle záporné činnosti (tlachal, packal).

-lík, uprchlík

Přípona se klade k přích. min. činnému dokonavých sloves vz. tiskne: zbohatlák, zpustlák.

Následující slovotvorné typy mají společné tyto 4 rysy:

- a) Mají převážně negativní expresivní význam;
- b) jsou tvořeny od slovesných základů;
- c) jejich přípony už ztratily sílu vytvářet další slova a jsou dnes neproduktivní;
- d) výrazy nejsou příliš početné.

-oun, pěstoun

Příponou k zákl. kmeni nedok. sloves (šplhoun). Samohláska základu se krátí (chvastoun).

Variantní přípona je **-loun** (křikloun, vztekloun); slova jsou z primárního kmene sloves.

-out, žrout

Přípona k zákl. kmenu nedok. sloves (mrzet - mrzout).

-na, drbna

Na rozdíl od všech předcházejících jde o feminina; základovým slovem je sloves. kmen.

-dlo, fintidlo

Na rozdíl od všech předchozích jde o neutra.

Sem patřící odvozeniny s **cizími příponami** se často odvozují od sloves na -ovat: **-ant** (jubilant),

-át (delegát), **-átor** (animátor), **-ent** (asistent), **-er** (boxer), **-ér** (aranžér), **-itor** (editor), **-or** (kontrolor), **-tor** (direktor).

K činitelským názvům patří i slova tvořená **nulovou sufixací**, tedy bezpříponově. Novým slovem se pak stává buď pouhý **tvaroslovný základ** (zvěd od zvědět), nebo **slovotvorný základ s připojenou koncovkou** (popleta od poplést), která přiřadí nové slovo k deklinačnímu typu.

Tento postup bývá nazýván **konverzí**, mluvíme o **názvech konvertovaných**.

K činitelským konvertovaným podle vz. pán patří např. špeh, plaz, složeně konvertované vševěd, lidojed, myšilov. Ke konvertovaným podle vz. muž řadíme např. zpravodaj, čaroděj; ke vz. předseda patří sluha, rada, brepta, louda, předseda a skupina slov expresivně negativních zesílených ve svém významu předponou **ne-**, jako např. neposeda, nenasyta, nemluva aj. (Někdy však bývají považována za **názvy nositelů vlastností**, odvozené od adjektiv: nemluvný - nemluva.)

Cvičení

1. Projděte znovu část o názvech činitelských. Tam, kde je to možné, rozšiřte uvedené příklady o další výraz nebo výrazy.

2. Tvořte názvy činitelské, vyznačte případné změny slovotvorného základu od sloves *chovat, nalézt, opravit, hlásit, žádat, ochránit, vodit, sbírat, dohlížet, lovit, jednat, hrát, zlepšovat, potápět se, brousit, pořádat, hasit, spravovat*.
3. Určete fundující slovo těchto výrazů: *pisatel, tazatel, plánovač, soudce, výběrčí, závodčí, obchodník, tulák, mluvka, opravář, valcír, mazal, bručoun, defraudant, organizátor, koumák, zástupce, štváč, lajdák, snílek, návrhář, koeditor*.
4. Utvořte činitelské názvy od následujících sloves; u slovotvorných dublet stanovte významové rozdíly: *nakládat, řídit, sbírat, nosit, odebírat, školit, provázet, básnit, barvit, popularizovat, tesat, provokovat, stavět, běžet, škrábat, poroučet, krmit, věřit, soudit, ničit, vybírat, pít*.
5. Zamyslete se nad významovým rozdílem dvojic: *camra - camral, chvástal - chvastoun, pijan - piják, mlsoun - mlsout, škrabák - škrabal*. Připadají vám výrazy rozdílné svou expresivitou? Srovnajte své hodnocení se SSČ.
6. Řekněte, jak se hanlivě pojmenovává ten, kdo *brouká, chlubí se, mumlá, slídí, řve, zevluje*?
7. Vyhledejte ve SSJČ co nejvíce výrazů odvozených od sloves a hanlivě označujících lidi. Slovník si rozdělte podle písmen a porovnejte výsledky.
8. Vzpomeňte si na některá substantiva, která znáte a o kterých víte, že jsou tvořena příponou -oun, a rozhodněte, lze-li tuto příponu považovat za jednoznačnou.
9. Seřaďte podle vztahu fundace výrazy *lajdat, lajdačit, lajdák*.
10. Vysvětlete myšlenkový základ výrazů *trhan, otrhánek, trhanec*.

Názvy prostředků

Kategorii je nutno chápat dostatečně široce. Patří do ní substantiva označující stroje, strojky, přístroje, nástroje, nářadí, náčiní, nádoby, vozidla, cvičební nářadí a náčiní, nábytek, domácí zařízení; patří sem i prostředky, které se užíváním spotřebovávají (*kloktadlo, topivo*), konečně i prostředky matematické, fyzikální, chemické aj. (*rozpustidlo*).

Kromě názvů odvozených a složených jsou jmény prostředků i **výrazy prvotní** (*srp, cep, pluh, kosa, kleště* aj.), četná **jména přejatá** (*mixér, gril, raketoplán*) a **názvy užívané přeneseně** (*kůň ve význ. cvičebního nářadí*).

Za zmínku zde stojí poznámka, kterou Vl. Šmilauer doprovází tuto kategorii ve svém Novočeském tvoření slov (1971,41): „České názvosloví řemeslné a technické se vyvíjelo hodně živelně; tím se stalo, že pro jisté prostředky vznikla celá řada synonymních názvů. Teprve postupně se v tom zavádí pořádek.“

Všechny názvy prostředků jsou **deverbativa**, tedy **výrazy tvořené přímo od sloves**.

-dlo, šněrovadlo

Přípona přistupuje k min. kmenu sloves v naprosté většině nedokonavých. Podle typu sloves vznikají např. mazadlo, lepidlo, rozpouštědlo. Variantní přípony jsou **-adlo** (držadlo) a **-idlo** (vratidlo). Někdy dochází ke krácení samohlásky základového slova (rydlo, letadlo), jindy - zpravidla u dvojslabičných - délka zůstává (prádlo, svítidlo). V přeneseném smyslu sem patří i některé názvy lidského nebo živočišného těla (chodidlo, tykadlo). Bidlo je od bít.

-ník, cedník

Přípona se připojuje k základu sloves nedokonavých (dopravník).

-nice, zásobnice

Jde o ženskou variantu přípony -ník (zápalnice aj.).

-č, vaříč

Názvy tohoto typu se tvoří stejně jako jména osob (činitelská) s touž příponou, avšak znamenají věci a jsou neživotná. Nejčastěji od sloves s km. příp. -a- (šlehač), -i- (nosič), -ova- (vzorkovač). Podobně od sloves předponových (vypínač, zesilovač, vysoušeč). Tvoření od sloves bez přípony je řídké: bič, rýč.

-čka, žehlička

Přípona tvoří ženská pojmenování prostředků, někdy přímo ze sloves (ladička), často i jako pomnožné (na -čky) u názvů šatstva (dupačky, oteplovačky). Samostatnou skupinou jsou názvy věcí vydávajících zvuky (houkačka).

-ec, smyčec

Tvoří se obvykle přímo ze sloves (bodec, nástavec), někdy z přídavných jmen slovesných.

-tko, zrcátko, mluvítko

Přípona má funkci zdrobňovací nebo specificky rozlišovací. Jako zdrobňovací má pak podobu **-átko** nebo **-ítko** (sedadlo - sedátko, kružidlo - kružítko). Příklady na rozlišovací funkci: mluvidla (lidský organismus) - mluvítko (součást aparátu), pravidlo - pravítko. Připojována přímo ke slovesům tvoří příp. **-átko**, **-ítko** slova, která mezi výrazy na -dlo svou obdobu nemají (lízátko, tvořítko). Běžné předměty (lehátko), pomůcky v kuchyni (struhátko), školní pomůcky (ukazovátko), hračky (chrastítko), pomůcky v hudbě (ladítko). Držátko je tvořeno příponou -átko od držet.

-ák, držák

Přípona přistupuje k zákl. kmenu nedokonavých sloves prostých (škrabák, šroubovák, věšák) i předponových (zvětšovák). Samohláska slovesného základu se někdy krátí nebo obměňuje (naviják, kluzák).

-lo, sedlo

Přistupuje k primárnímu kmenu sloves (táhlo, pometlo). Varianty této předpony **--slo, -sle** splývají s koncovou souhláskou základu a vytvářejí výrazy dnes interpretovatelné jen se znalostí etymologie. Několik nejfrekventovanějších: máz-slo (máslo), vez-slo (veslo), čít-slo (číslo); jed-sle (jesle), houd-sle (housle) tvořeny příbuznou příponou **-le**.

-ivo, krmivo

Připojuje se k primárním kmenům sloves (palivo, topivo), samohláska základu krátí (osivo), základ se obměňuje (střelivo, stelivo). Ojediněle se připojuje k základu substantivnímu; pak má význam hromadnosti (výrazivo). Při tvoření od slovesných základů vnímáno někdy i jako výsledek činnosti (pečivo, co bylo upečeno; pletivo, co je upleteno).

-iště, kosiště

Příponou se tvoří výrazy ze substantiv. Dochází k měkčení (lučiště) nebo krácení (hrabiště). Jako nářeční se uplatňuje přípona **-isko** (bičisko).

-ka, spojka

Přistupuje k zákl. sloves dokonavých (pojistka) i nedok. (škrabka), často předponových (nálevka). Samohláska základu se krátívá (utěrka), samohl. předpony se dlužívá (vývojka). Někdy (tak zvl. Šmilauer) se k názvům prostředků tvořených touto příponou přiřazují také tyto typy: tiskoviny (průkazka), jazykové prostředky (vsuvka), grafické značky (závorka).

Zcela ojediněle se vyskytují přípony **-ík** (budík), **-lka** (hustilka), **-oun** (letoun), **-to** (pouto).

Na pojmenování prostředků se podílejí v současné době stále častěji i přípony cizí. K nejfrekventovanějším patří: **-ikum** (analgetikum), **-ivum** (sedativum), **-er** (kontejner), **-ér** (startér), **-tor** (motor), **-átor** (ventilátor).

Konverzí (o ní viz poslední odstavce výkladů o názvech činitelských) se tvoří ke vz. hrad např.: lék, podnos; složeniny (tlakoměr, kulomet, ropovod); ke vz. stroj ojediněle (závoj, etymologicky i stroj); ke vz. žena: opěra, spona, váha, brzda; ke vz. nůše etymologicky; příze; ke vz. píseň ojediněle: spoušť, zdviž.

Cvičení

1. Projděte si znovu tento oddíl a tam, kde je to možné, rozšiřte počet uvedených příkladů.
2. Přečtěte si odstavec o příponě **-tko**. Ke každému z uvedených typů řekněte několik dalších dokladů.
3. Tvořte od následujících sloves názvy prostředků; řekněte, který slovotvorný typ představují: *vyorávat, houpat se, švihat, kroužit, měřit, vrtat, umývat, smetat, táhnout, osušit, vařit*.

4. Určete slovotvorný typ; naznačte fundaci: *vysavač, sytič, řezačka, promítačka, opalovačky, čerpadlo, trsátko, nosítka, razítko, pájka, dotazník, věšák, ruchadlo, výměník, bič*.
5. Vysvětlete podrobněji, jak jsou tvořena slova *brus, lék, lis, maz*.

Názvy konatelské

Kategorie názvů konatelských a činitelských jsou si velmi blízké. Rozdíl mezi nimi se pokusíme objasnit. Vyjdeme ze spojení pást ovce. V pozadí tu jsou dva myšlenkové základy, oba vedly - každý k jinému - k utvoření nového slova označujícího osobu, která měla stádo ovcí na starosti. Ten, kdo položil důraz na činnost této osoby, dal vznik pojmenování pasák. Ten, kdo měl na mysli spíš předmět péče, druh stáda, dospěl k označení ovčák. Předmětem pasení nebyly však jen ovce. Skot pásal skoták, prasata měl na starosti prasák, kozy vyváděl na pastvu kozák. Máme tu celou řadu názvů konatelských tvořených od podstatných jmen. Náznak druhu činnosti nositelů těchto názvů však konatelská jména neprozrazují. Činnost pasáků při vyhánění stád na pastvu pak usnadňovali ti, kteří pomáhali dobytek hnát. Takový pomocník se nazýval honák. Máme tedy před sebou i dva výrazy činitelské (pasák, honák) tvořené od sloves (pást, honit). Vybrali jsme záměrně příponu -ák, která se uplatňuje v obou kategoriích. To proto, abychom ukázali, že slovotvorný rozdíl mezi nimi není jenom v jejich názvech nebo dokonce v příponách.

Názvy konatelské jsou tedy podstatná jména tvořená od jiných podstatných jmen; jsou to **denominativa**. Kromě slov označujících činnost sem patří i pojmenování vlastníků (chalupář).

-ař/ář, houbař, cukrář

Příklady: cestář (stará se o cesty), modelář (dělá modely). Jednoslovná mají vždy -ář (lnář). Významově jsou rozlišena kolař, kolář. Uplatňuje se i variantní přípona **-kář** (házenkář). Přejaté výrazy mají variantní příponu **-ionář** (funkcionář). Přípona -ař/ář se často užívá i v procesu **univerbizace**: účastník odboje - odbojář, závodník ve vrhu koulí - koulař.

-ník, lesník

Označuje osobu, která něco vyrábí (papírník), o něco se stará (plantážník), s něčím zachází (lučištník), na něco hraje (bubeník), v něčem sportuje (závodník). Variantní přípona je **-ovník** (plukovník). Patří sem i názvy rostlin podle místa výskytu (skalník), plodů (maliník), podoby listů (kopytník) nebo květů (střevíčník).

-ák, školák

Označuje osoby (pytlák), zvířata (křižák), rostliny (květák). Některá pojmenování mají expresivní zabarvení (saniták, tramvaják). S alternací slovotvorného základu jsou např. ovčák, jednoročák.

-íř/ýř, hrnčíř

Varianta **-ýř** je grafická podoba po tvrdých souhl.: šenkýř.

Cizí přípony jsou **-ik** (metodik), **-ista** (bohemista).

Po **konverzi** sem patří i některá přejatá: filosof, filolog, chirurg, fotograf aj.

Několik názvů je **hybridních**; přípona **-ista** se přidává k domácímu základu: šachista, májista aj.

Cvičení

1. Uveďte několik dokladů na to, jak se při univerbizaci využívá přípony -ař/ář.
2. Přečtěte si odstavec o příponě -ník a podle nápoředi tam uvedené rozšiřte typ pojmenovávající rostliny.
3. Utvořte konatelské názvy od těchto substantiv: *hrob, klenot, sklo, uzenina, kadeř, kotel, varhany, komín, sklad, šatna*.
4. Určete slovotvorný typ a základové slovo u těchto substantiv: *novinář, stavbař, dramatik, hokejista, strojník, silničář*.

Názvy nositelů vlastnosti

Patří sem většinou označení lidí podle jejich vnějšího znaku (tloušťk) nebo vnitřního charakteristického rysu (hrubec). Mnohá nově utvořená jména mají ráz expresivní (klid'as), často pejorativní. pejorativnost je někdy dána povahou základového slova (přivandrovalec), jindy samotnou příponou (hezoun). Názvů zvířat (hněďák), rostlin (jalovec) a nerostů (magnetovec) je málo. Tvoří se názvy maskulin, feminin i neuter. Uvádíme je odděleně.

A. Názvy mužského rodu

-ec, slepec

Tvoří se z různých adjektiv kromě na -ný, -ní (stařec) a z přičestí trpných (pojištěnec, zajatec). Ze zájmena náš - našinec.

-ík, stařík

Tvoří se z adjektiv. Při jejich zakončení na -ný, -ní, -ový má přípona formu **-ník** (zpáteční - zpátečník, nevolný - nevolník, malinový - malinovník). Slovesná příd. jm. na -cí a číslovky rozšiřují slovotvorný základ o **-n-**: šedesátý - šedesátník, kající - kajícík. Měkčí základy na zubnici a na r: mladík, bídník, stařík.

-áč, ramenáč

Málo od adj. prvotních (naháč), častěji od adj. na -atý (hrbáč). Přípona se připojuje po odtržení přípony adjektivní (boháč, okáč). Variantní přípona **-áček**: jedináček.

-ák, pravák

Tvořeno od adjektiv (bouřlivák) nebo přímo od substantiv. Od sprostý je sprost'ák, měkčení je expresivní. U příd. jmen na -ný se toto -ný vypouští (darebný - darebák; stejně tak i -ov- (levicový - levičák) s měkčením základu.

-án, dlouhán

Od adjektiv různého typu. Variantní je **-ián** (hrubián). Ubecně české grobián/krobián je však slovo převzaté z vlast. jména.

-an, síran

V chemickém názvosloví; v botanice ojedinělé (jehličnan).

-och, černoch

Od adjektiv (slaboch), někdy s průvodními obměnami jejich základu (lenoch, běloch).

-ouš, starouš

Tvořeno od adjektiv (chytrouš), provázeno i obměnami základu (bělouš). Zdrobňující varianta **-oušek** bývá někdy vnímána jako samostatná (staroušek není malý stařeč).

-ek, celek

Od prvotních adjektiv (mládek), častěji však od adjektiv odvozených od příslovce (dnes - dnešní - dnešek). Kmenové -a- příd. jména se dluží (posmrkánek). Běžné je tvoření složenin s touto příponou (levoboček, holobrádek).

-ýš, hroznýš

Jen v několika názvech zvířat: slepýš, měkkýš aj.

-ín, modřín

A v několika geologických názvech: vltavín, růženín.

-as, chud'as

Tvoří se od adjektiv; provázeno expresivním měkčením základu. Některé výrazy odsouvají před připojením přípony svou příponu adjektivní (prudký - prud'as, klidný - klid'as). V označení motýlů je zdrobnělá varianta **-ásek** (bělásek).

-oun, vztekloun

Obvyklé je tvoření od adjektiv (drzoun), někdy se adj. přípona odsouvá (hezoun). Tvoření jmen na -oun ze slovesných základů viz v kategorii názvů činitelských.

-át, adresát

K primárnímu kmenu přejatých sloves: inzerovat - inzerát.

Konverzí ke vz. hrad názvy typu čtyřstěn, čtyřhran.

B. Názvy ženského rodu

-ice, bělice

Od prvotních adjektiv (slepice, ostřice), z adj. odvozených od substantiv (slivovice, slunečnice) nebo z adj. odvozených od sloves (ornice, učebnice). Varianta **-nice** je ojedinělá (šachovnice).

-ka, křivka

Od základových adj. prvotních (hnědká), od adjektiv odvozených různými příponami od substantiv (cukrovka, sodovka, chudobka, severka, žíněnka), od adj. utvořených od sloves (ukolébavka, vázanka). Přípona je častá i ve složených názvech (zlatovláska, sedmikráska). Variantní přípony: **-ačka** (bramboračka), **-ovka** (zbrojovka), **-uška** (světluška).

-ina, čeština

Od základových adjektiv různého typu, často při alternaci souhlásek základu: chudina, mělčina, mokřina, nížina aj. od adj. prvotních (mokřina), řadové číslovky (třetina), od adj. odvozených od substantiv (obilnina, bučina), od deverbativních adjektiv (zavařenina, spěšnina). Rozšířenými variantami jsou **-ovina** (obilovina), **-otina** (prvotina).

Ojediněle se vyskytují přípony **-ucha** (žluťucha), **-ule** (bledule), **-ava** (dálava).

Konverzí do vz. žena jsou tvořeny sečna, základna aj.

C. Názvy středního rodu

-če, dvojče

Ojediněle a jen u názvů mláďat (jalůvče, rajče).

Cvičení

1. Tvořte názvy nositelů vlastnosti od přídavných jmen: slabý, slepý, modrý, opovážlivý, vzdělaný, kolmý, roční, vousatý. U nově utvořeného výrazu stanovte jeho slovotvorný typ.
2. Určete slovotvorný typ, naznačte fundaci: *lakomec, dravec, kosatec, bílek, pátek, předák, rychlík, odborník, divoch, dusičnan, oranice, přímka, prášivka, plechovka, kráska, modřina*.
3. Rozšiřte příklady tohoto oddílu tak, abyste dospěli alespoň k přibližnému závěru, který z uvedených slovotvorných typů je nejproduktivnější.

Názvy obyvatelské

Názvy obyvatelské pojmenovávají osoby podle místa, které obývají, nebo podle místa, odkud pocházejí. Základem mohou být jména světadílů (Australan), zemí (Moravan), obcí a osad (Pařížan) i jména obecná (hora - horák). Výraz *horal* je *patrně přejímka z polštiny*.

-an, krajan

Při tvoření ze substantiv obecných a z názvů měst se přípona klade ke kmenu (ostrovan, Pražan), při tvoření jmen obyvatelů zemí je základ týž jako pro příd. jména na -ský (Slezan), z celého adj. na -ský je pouze nebešťan, pozemšťan. Měkčení je časté (Holand'an, Lužičan), krácení ojedinělé (Australan).

Pozn.: Nově utvořenému Etiopan dáváme přednost před starší podobou Etiop.

-ák, Hanák

Tvoření jako u předchozího typu. Přípona -ík, -ník v základu se krátí (Mělničák), -ice se odsouvá (Pardubák). Časté je měkčení (Dvořák, Pražák).

-ec, Brazilec

Tvoří se z obecných ojediněle (cizinec), od vlastních je základ týž jako pro adj. na -ský (Bolivijec). Několik jmen typu Kubánec vděčí za svůj tvar adjektivům cizího původu (Kubaner, Cuban).

-án, Koriskán

Tvořeno z cizí přípony (např. Americanus, Amerikaner; systémové je Američan). Patří sem i Indián.

Ojedinělé jsou názvy tvořené příponami **-at** (Asiat), **-ita** (Sodomita), **-itán** (Neapolitán, Samaritán).

Cvičení

1. Utvořte názvy obyvatelské od těchto vlastních jmen: *Brno, Jihlava, Kladno, Olomouc, Přerov, Slatina, Domažlice, Brandýs, Humpolec, Jeníkovice, Budějovice, Divec, Kongo, Korea, Irán.*
2. Určete slovotvornou kategorii, naznačte fundaci názvů *Pražan, krajan, vesničan, Spart'an, Černohorec, Chod, Pšován.*
3. Vysvětlete rozdíl: *Pražan - Pražák, Mělničan - Mělničák aj.*

Názvy míst

Do této kategorie řadíme místa přirozená pojmenovaná podle toho, kde se nacházejí (nížina), co na nich roste (vřesoviště), co se na nich pěstuje (makoviště), co se na nich dělá (bojiště), co na nich bylo nebo je (hradiště), ale také místa vzniklá lidskou činností, především budovy v nejširším slova smyslu.

-na, šatna

Nová slova se tvoří častěji ze substantiv (ředitelna); někdy se od základových slov odsouvá přípona (myslivec - myslivna). U slov na -ář/ař tvrdne ř (písař - písárna, měkčí se souhláska před

příponou (koželuh - koželužna). Méně často se tvoří ze sloves (hovorna), zvláště od sloves na -ovat (studovna).

-árna, továrna

Odvozování jako u typu -na (moštárna), někdy se krátí samohl. základu (kavárna). Méně časté je odvozování ze sloves (sušárna).

-írna, kreslírna

Odvozování jakou u předchozích typů; od substantiv (strojírna) i od sloves (holírna).

-ovna, válcovna

Odvozování jako u předchozích typů. Od substantiv (sokolovna) i sloves. Přípona příznačná pro jednoslabičný základ (strojovna, vozovna).

-iště, rašeliniště

Přípona se klade k základům substantivním (staveniště), někdy při měkčení základu (brambořiště) nebo jeho krácení (hnojiště). Jednoslabičný základ se zpravidla rozšiřuje o -ov- (vřesoviště) nebo o -n- (žitniště). Rozšiřuje se i základ zakončený hrdelnou souhláskou (pískoviště). Varianta **-lišť** je řídká (učiliště), **-eniště** je ojedinělá (staveniště).

-isko, stanovisko

Tvoří především specificky vymezená abstrakta pro potřeby odborného stylu. Tvoření jako u -iště (hledisko, východisko, ohnisko). Mimo odbornou oblast řídké (středisko, letovisko). *Přípona -isko představuje také moravskou oblastní variantu přípony -iště. Substantiva se tvoří jako s touto příponou (smetisko, brambořiško aj.).*

-ín, včelín

Přípona k základům substantivním (hřebčín) i adjektivním (včelí - včelín). Základ se krátí (kravín).

-inec, zvěřinec

Tvoření jako u typu na -ín (chudoba - chudobinec). V základu dochází k měkčení (sirotčinec), někdy k odsouvání přípony (blázen - blázinec).

-ina, hlubina

Přípona přistupuje k základu substantiv (píščina), adjektiv (pevnina) a příslovci (dolina). Někdy dochází k měkčení (mělčina), k odsouvání adjektivní přípony -n- (rovný - rovina), -k- (úzký - úžina).

-ník, trávník

Slova se tvoří k základům adjektivním na -ní, -ný (čeledník, rybník), častěji však přímo ze substantiv (holubník), ojediněle od základů slovesných (chodník, hmatník).

-nice, vinice

Tvoření jako u -ník. Odvozeniny od substantiv převažují (lednice, štěpnice, bažantnice), odvozenin od sloves je málo (střelnice).

-ka, automobilka

Tvoření jako u -ník: automobil - automobilka, kruhová pec - kruhovka. Varianta **-enka** (cukřenka); varianta **-ovka** (lékovka).

-dlo, divadlo

Přípona ke slovesnému základu (napajedlo). V tomto typu dokladů málo, přípona je typická pro tvoření jmen prostředků.

-yně, svatyně

Etymologicky sem patří i jeskyně, kuchyně.

-ář, slabikář

Přípona přistupuje k základům domácím (snář) i cizím (herbář).

Cvičení

1. Tvořte názvy míst od těchto výrazů: *výstava, trh, pastva, oheň, vzorek, elektřina, cihla, sběr, víno, ovce, prát, brousit*.
2. Posuďte výrazy *lučiště, kosiště, bičiště, naleziště, obvaziště, písničky, pískoviště* z hlediska slovotvorného.
3. Určete slovotvorný typ. Naznačte fundaci u výrazů: *pojišťovna, hvězdárna, udírna, brouzdaliště, spálenisko, východisko, ohnisko, ložisko, popelník, tržnice, celnice, hostinec*.
4. Vysvětlíte významové rozdíly mezi názvy míst. Pro upřesnění významu použijte slovníku: *ohniště - ohnisko, hlediště - hledisko, pracoviště - pracovna, hřiště - herna, učiliště - učebna, bydliště - byt, strojárna - stroje, vinárna - vinice*.

Názvy vlastností

-ost, rychlost

Přípona přistupuje především k adj. tvrdým (měkkost), k měkkým málo (prostřednost). Variantní příponu **-nost** mají výrazy tvořené od slovesných adjektiv na -cí (budoucnost). Domácnost je od adj. domácích.

-ství, -ctví, bohatství, strojínictví

Přípona přistupuje k adj. prvotním (lakomství) i odvozeným (náboženství). Někdy jsou fundujícími výrazy substantiva (lékař - lékařství).

-stvo, -ctvo, manželstvo

Dnes jen několik názvů zastarávajících nebo zastaralých (bohatstvo).

-ota, teplota

Přípona přistupuje k adj. původním (hluchota) nebo odvozeným (temnota), nejčastěji k tvrdým (dobrota), měkká jsou řídka (cizota). Nicota, samota od zájmen; jednota od číslovky.

-ina, kantořina

Přídava k základům adjektivním (kočičina) i substantivním (doktořina). Výrazy sem patřící jsou často hovorové, expresivní.

-oba, běloba

K adj. základům (mdloba, chudoba aj.). Málo dokladů.

-ka, dálka

Označují rozměry (šířka aj.). Délka je od dlouhý.

-da, pravda

Dnes už jen subst. pravda, křivda. *Pravdivý je od pravda, křivdit od křivda, nikoli obráceně.*

Časté **cizí přípony jsou -ita** (produktivita), **-ika** (politika), **-ie** (historie).

Typy vzniklé konverzí

Ve vz. píseň, kost jsou tvořeny názvy barev (hněd'), ostatní jsou řádké (pláň, souš).

Ve vz. stavení je rovněž jen několik výrazů (stáří, zdraví aj.).

Ke vz. město patří substantivizované jmenné tvary adjektiv (mokro, parno, zlo aj.). *Výrazy typu komično jsou od cizích adj. na -cký.*

Cvičení

1. Utvořte názvy vlastností od následujících přídavných jmen: sladký, hluboký, nízký, vysoký, dlouhý, lakomý, štedrý, lidský.

Je někde možno užít různých přípon?

2. Určete slovotvorný typ, naznačte fundaci: *ryzost, nehodovost, přátelství, malířství, čistota, němota, zloba, hniloba, pustina, žluť, krása, pýcha, píle, temno, veselí, čern, chudoba.*

3. Profesor Hron kdysi vytvořil název *odlehlosta* pro vzdálenost. Slovo se neujalo. Bylo to způsobeno chybou v utvoření, nebo něčím jiným?

Názvy zdrobnělé

Názvy mužského rodu

-ek, -ík, kousek, vozík

Přídava -ek je častější. Přistupuje k subst. základu. Ten se přitom měkčí. Jeho samohláska se někdy dlouží (plíšek), jindy krátí (větrík).

-ec, kahanec

U slov touto příponou tvořených už zdrobňující význam nevnímáme; např. chlapec se nepovažuje za malého chlapa, zvonec nechápeme jako malý zvon.

-eček, -íček, stoleček, žebříček

Přípony tvoří tzv. deminutiva 2. stupně (dům - domek - domeček, pes - psík - psíček). Variantní přípony jsou **-áček** (synáček), **-ínek** (tatínek).

Názvy ženského rodu

-ka, kravka

Substantivní základ se měkčí (knížka). Jeho samohl. se někdy dluží (stránka), méně často krátí (budka).

-ička, ručička

Přípona pro 2. stupeň zdobnělin přistupuje k primárnímu (botička) nebo sekundárnímu kmenu (hůlčička).

-ečka, knížečka

Tvoření jako u -ička, avšak méně časté.

-ice, růžice

Obdoba mužské přípony -ec. Nechápeme už jako zdobňující; hlavici např. nepovažujeme za malou hlavu.

-inka, maminka

Slova sem pařící mají citové zabarvení (dušinka).

-enka, šavlenka

Má variantu v příponě **-ěnka** (maměnka).

-unka, dcerunka

Značně expresivní, dokladů málo.

-uška, dceruška

Expresivní, často jako stylistická varianta k předchozímu typu.

Názvy středního rodu

-ko, dřívko

Při odvozování dochází k dlužení samohl. základu i k jeho alternaci (znaménko, znamínko). Zdobněliny výrazů vz. kuře se tvoří od kmene rozšířeného o -át- (děvčátko).

-ečko, kolečko

Přípona pro 2. stupeň; její rozšířená varianta je **-éčko** (zrnéčko).

-ičko, očičko

Přípona pro 3. stupeň; její varianta je **-íčko** (zrníčko).

-inko, očinko

Ojedinele se vyskytující přípona pro 2. stupeň deminutiv.

Cvičení

1. Řekněte, které z následujících výrazů mohou mít význam expresivní: *lístek, šroubek, slovíčko, kladívko, žalobníček, drátek, prášek, tetinka, vláček, krabička, divadýlko*.
2. Vysvětlete, jak jsou tvořeny následující zdrobněliny:
jazyček, zajíček, víska, hrudka, muška, kopýtko, hadřík, hlavička, sluníčko, dědoušek, dáreček, chvílečka, prstíček.
3. Případy, kdy přes zdrobňující příponu nechápeme jí odvozené slovo jako zdrobněliny, rozšiřte o další doklady.

Názvy zveličelé

-ák, aut'ák

Přípona spíše expresivní než zveličující (*augmentativní*).

-isko, skalisko

Příp. spíše expresivní; psisko obvykle nechápeme jako velkého psa.

-an, zoban

Význam zveličující převažuje nad expresivním.

-as, lotras

Přípona s příznakem výrazně negativní expresivity.

-izna, babizna

Příp. tvoří nová slova se značnou negativní expresivitou.

Cvičení

1. Z vlastní slovní zásoby rozšiřte co nejvíce příklady ve všech slovotvorných typech.
2. Následující odvozeniny roztřídte podle slovotvorných typů. Posuďte (i za pomoci slovníků) spisovnost uvedených slov: *učitýlek, vztekloun, drzoun, uměníčko, kohoutek, zlodějíček, lotras, chlapeček, chlapisko, chlapčisko, děvčisko, vrahoun*.

Názvy přechýlené

Přechylování je tvoření ženských paralel k názvům mužským, nebo (výjimečně) naopak. Přechylují se především názvy osob, zvířat méně. *Odborná pojmenování se nepřechylují vůbec.*

-ka, doktorka

Přípona přistupuje k plnému kmenu jmen (inženýr-ka, spisovatel-ka, řidič-ka, čtenář-ka aj.). Souhláska základu se měkčí (družka), přípona -ák nebo -ík fundujícího jména se krátí (kuřačka, vlastníčka). Od primárního km. maskulin na -ec se odvozují výrazy variantní příponou -enka (snoubenka). *Slovenka je od Slovák.*

-yně, žákyně

Jména na -ec, -ce se přechylují, variantní příp. -kyně (umělkyně, dárkyně).

-ice, dělnice

Přípona k primárnímu km. jmen na -ík, -ník (mladice). Názvy zvířat se odvozují pouze touto příponou (lvice, holubice).

-ová, správcová

Jen několik dokladů. Pokud jde o příjmení, pojednávají o nich mluvnice i Pravidla. Viz tam.

-na, kněžna

Přípona ojedinělá; její varianta je **-ovna** (královna), **-ezna** (princezna).

Opačné přechylování

Odvozování mužských jmen od feminin je výjimečné. MČ I uvádí (308) tato: kmotr, manžel, vdovec, srnec, opičák, žabák, veverčák, labuťák; houser: kačer příponou -er.

Cvičení

1. Tvořte přechýlené názvy k následujícím: *archeolog, předseda, náměstek, kandidát, gymnasta, mistr, příslušník, zedník*.
2. Určete slootovorný základ a slootovorný typ: *bioložka, spolčnice, slonice, ministryně, císařovna, carevna, trhovkyně*.

Odvozování podstatných jmen předponami

Typy čistě předponové

Předpony se kladou před celé slovo bez jeho dalších obměn.

-ne, nechut'

Předpona zezáporňuje fundující slovo v nejširším významu.

-pra, pravnu

Předpona označuje prvotnost (praobyvatel), příslušnost k dřívější generaci (prateta).

pře-, přemíra

Předpona modifikuje význam fundujícího slova „ve větší míře“ (přesila).

pa-, paumění

Předpona vyjadřuje nepravou podobnost (paklíč). Častá v terminologii (paroh se pouze podobá rohu).

sou-, soutok

Předpona vyjadřuje společenství (souzvuk). Její varianta je **spolu-** (spoluhrač).

nad- , nadúroda

Význ. nad obvyklou mírou (nadprodukce).

pod-, podtitul

Význ. pod obvyklou mírou, níž než (poddůstojník)

před-, předsíň

Význ. časový i místní; před něčím (předehra)

pří-, příhana

Význ. částečnosti, oslabenosti (příchuť)

přes-, přesčas

Význ. nad obvyklou mírou

do-, dopoledne

Význ. před časovým bodem

od-, odpoledne

Význ. od časového bodu postupně dál.

proti-, protinávrh

Význ. v opačném směru (protivítr)

mezi-, mezipatro

Význ. mezi dvěma prvky téhož významu.

Cizí předpony jsou v tomto tvoření velmi časté a vyskytují se ve dvou situacích. Jednak jako předpony, které mělo už samo slovo přejímané z jiného jazyka; předpony tedy nebyly připojovány dodatečně v českém prostředí. K takovým patří: **-a**, negativní význ. (ateismus), **-i** (s variantami **in-**, **im-**), ilegality, invalida, impotence. Význ. podobnosti má předpona **para-** (paratyfus), význ. vzoru je u předpo. **proto-** (prototyp), význ. směru odněkud má **ex-** (export), význ. postupně je u **pre-** (prehistorie), význam skrz u **dia-** (diapozitiv), význ. sounáležitosti má **kon-** (konfederace).

Druhý typ výrazů představují ty, v nichž se cizí předpony přidávají před slova domácí, jako např.: arcidílo, ultra-zvuk, super-cena, ex-král, anti-fašista, kontra-rozvědka, sub-dodavatel, infra-zářen, pseudo-kritika, quasi-román, meta-jazyk, pro-děkan, vice-kancléř.

Typy smíšené

První typ smíšený představuje případy, kdy je slovo tvořeno **předponou** (z původní předložky) a **příponou současně**. Populárně lze říci, že nové slovo vzniká z předložkové vazby: náhrdelník je to, co se nosí na hrdle. Podobně i náušnice, náprstek, příručka, bezdomovec aj.

Druhý typ smíšený představují případy, kdy slovo vzniká rovněž z **předložkového spojení**, avšak ne příponou, ale **konverzí**, tedy připojením deklinační koncovky, jako např.: bezvětrí, nádvoří, nadloktí, obočí, povodí, podhoubí, předměstí, přízemí. Obdobně jsou tvořena ve vz. hrad podzim, ve vz. píseň pak náruč, náves.

Cvičení

1. Příklady uvedené u domácích předpon se pokuste rozšířit tak, abyste dokázali odhadnout, který slovotvorný typ je nejfrekventovanější, nejproduktivnější.
2. Rozhodněte, která z následujících slov patří svým tvořením do tohoto oddílu a která jinam: zásah, přísaha, zálesák, zákoutí, nadsázka, úbočí, nátepnička, rukavice, posun, bezpráví.

Adjektiva vztahová individuálně přivlastňovací

„otcův“

Typ se tvoří od všech jmen osob r. mužského, obecných (bratrův) i vlastních (Nerudův), nikoli však od jmen s adjektivním zakončením (cestující, Kopecký). Od jmen zvířat se odvozuje zřídka (Alíkův, medvídkův).

„matčin“

Typ se tvoří od všech jmen osob r. ženského, obecných (sestřin) i vlastních (Mařenčin), nikoli však od jmen s adjektivním zakončením (příbuzná, Němcová). Tvoření je provázeno měkčením odvozovacího základu (Popelčin, učitelčin). Od jmen zvířat se odvozuje málo (liščín, andulčín, Lízin – jm. kočky).

Cvičení

1. Tvořte přídavná jména přivlastňovací: individuálně přivlastňovací napište zvlášť: *holub, ryba, včela, pes, tuleň, řidič, kočka, kuň, koza, kuře, dívka, jelen, tele, hrdlička*.

Některá jména jste nemohli uplatnit vůbec. Proč?

2. Vysvětlete významový rozdíl adjektiv v následujících dvojicích: *Máchův – máchovský, matčin – mateřský, bratrův – bratrský, sousedův – sousedský, hrdinův – hrdinský*.

Odvozování sloves předponami

Předpona se připravuje, předsouvá, předráží před celé základové slovo, jehož význam se tím obměňuje. Vznikají tedy **kategorie modifikační**. Předpony modifikují fundující sloveso různě, např. proniknout skrz něco (probodnout), ukončit činnost (doříkat), vyjádřit malou míru děje (pokřivit), vyjádřit nedbalé provedení činnosti (odfláknout) aj.

Předponami se tvoří nová slovesa od dosavadních sloves, od substantiv a od adjektiv. Je to převažující způsob tvoření nových sloves.

Při **tvoření od substantiv** je slovesem vyjadřován děj, který se k danému podstatnému jménu těsně vztahuje. Využívá se zvláště předpon **na-**lodit, **o-**plotit, **od-**krokovat, **po-**chlebovat, **pod-**kuřovat, **roz-**vášnit, **u-**skladnit, **z-**varhanit, **vy-**lodit, **za-**pažit.

Při **tvoření od adjektiv** je slovesem charakterizován děj, jehož kvalitu určuje fundující přídavné jméno. Využívá se zvláště předpon **o-**chudit, **po-**češtit, **roz-**hořčit, **u-**schopnit, **vy-**světlit, **vz-**přimit, **z-**důraznit, **za-**oblit.

Při odvozování předponami dochází často ke **změně slovesné** vazby a ke snižování počtu vazeb u slovesa předponového ve srovnání se slovesem základovým. Srovnajme např.: smát se - smát se na koho - smát se komu

usmát se - usmát se na koho - 0

Je tomu tak proto, že předpona obvykle zpřesňuje, specifikuje široký význam základového slovesa; např. předpona **-u** zde vyjadřuje malou míru činnosti. Předponové sloveso pak pokrývá menší oblast skutečnosti daným výrazem pojmenovávané. Zmenšuje se možnost použití nově vzniklého slovesa a tím i četnost jeho vazeb.

Jistou zvláštností při odvozování sloves předponami je to, že při něm může dojít ke **zdvojení předpon**. Mluvíme pak o **první** a **druhé předponě**, např.: Při odvozování od slovesa bít předponou (za-bít) je **za-** první předponou. Ke slovesu zabít však může přistoupit ještě další, druhá předpona: **přizabít**. Výrazy první, druhá označují tedy předpony podle toho, v jakém pořadí ke slovesu přistupovaly, nikoli podle toho, že bychom za první předponu považovali tu, která tvoří první slabiku slova. Jako druhé předpony se objevují nejčastěji **na-**, **po-**, **při-**, **vy-**, **z-**.

Na- je druhou předponou ve spojeních **nado-**, **nana-**, **nao-**, **naob-**, **naod-**, **napo-**, **napře-**, **naroz-**, **nas-**, **navy-**, **naza-**. Předpona **na-** tu obohacuje sloveso o význam velké míry činnosti: Co se babička těch dětí nanapomínala!

Po- je ve spojeních **pona-**, **ponad-**, **poob-**, **pood-**, **popo-**, **poroz-**, **pos-**, **pou-**, **povy-**, **povz-**, **poz-**, **poza-**. Druhou předponou **po-** nabývají slovesa významu malé míry činnosti (Měl byste kousek popojet.) nebo významový odstín postupného uskutečňování děje (Pozhasínejte všechna světla!).

Při- je druhou předponou v kombinacích **přina-**, **přio-**, **přípo-**, **přivy-**, **přiza-**. Druhá předpona zde dodává slovesům význam malé míry činnosti (Málem jsem ho přizabil.) nebo provádění vedlejší, dodatečné činnosti (Přivydělával si soukromými hodinami.).

Vy- se spojuje s několika předponami, zásadní význam však má pouze spojení **vyna-**. Druhá předpona specifikuje obsah fundujícího slovesa o odstín příjemného zážitku (Nemohl jsem se na ten obraz vynadívat.).

Z- je druhou předponou v kombinacích **zpo-**, **zpod-**, **zpro-**, **zpře-**; fundujícím slovesům dodává význam postupně uskutečňované činnosti (Vandalové zpřeráželi všechny kůly.).

Předpony, kterými se tvoří nová slovesa, lze různě klasifikovat. Pro praxi ve škole vystačíme často s jednoduchým dělením podle toho, zda předpony mohou představovat samostatné slovo (předložku) existující i mimo předponové sloveso, nebo být takovým samostatným slovem nemohou. Tato druhá skupina je malá, patří do ní pouze **roz-**, **vy-**, **vz-**. Do první skupiny (*předpony vyskytující se i jako předložky*) patří: do-, na-, nad-, o-, ob-, od-, po-, pod-, pro-, před-, při-, s-, u-, v-, z-, za-; předpona pře- má jakožto předložka podobu přes. V tomto pořadí také předpony probereme. Je ovšem nad možností těchto skript zabývat se podrobně všemi významy předpon. Omezíme se na ty, s kterými pracující učebnice ČJ na 1. stupni ZŠ. Významy ilustrujeme vždy alespoň jedním příkladem nově utvořeného slovesa.

do-

Základním významem je dovedení činnosti do konce, skončení děje (dodat zboží, došít šaty). Další významy: až kam (dohlédnout), doplnit činnost (dokreslit), dosáhnout cíle (dožít se), pohyb za nějakým cílem (dojít); prosté dokončení činnosti (donutit).

na-

Směřování činnosti po povrchu (nalepit), dovnitř (nastlat), k cíli (namířit); menší míra děje (nalomit), velká míra děje (nalovit), intenzivní opětování činnosti (navymýšlet si); prosté dokonání děje (nasnídat se).

nad-

Směřování činnosti do výše (nadskočit), realizace děje ve velké míře (nadcenit), v malé míře (nadzvednout), zkrácení činnosti (nadejít si).

o-/ob-

Uskutečňování činnosti kolem dokola (omotat, obezdít), po celém povrchu (osmažit); činnost ve smyslu odstranit, zbavit (oloupat), znehodnotit (opsat, obkreslit), malá míra děje (obměnit); stát se nějakým (onemocnět), učinit nějakým (osvobodit); prosté dokonání děje (ochutnat).

od-

Směřování činnosti odněkud jinam (odcestovat), zmenšit objem (odkrojit), zbavit (odpeckovat); činnost odbýt (odfláknout), ukončit signálem (odpískat); činností nahradit (odčinit); prosté dokonání činnosti (odhlasovat).

po-

Směřování činnosti po povrchu (posolit); učinit nějakým (počeštit); malá míra děje (pomačkat), přerušování činnosti (pokřikovat), postupné provádění činnosti (pochytat); prosté dokonání činnosti (pozdravit).

pod-

Směřování činnosti dolů (podlepit), vyjádření závislosti (podřídít se), činnost právně a eticky závadná (podplatit), činnost, kterou беру na sebe něco nepříjemného (podstoupit).

pro-

Proniknutí něčím (probourat), odhalení činnosti (prozradit), její intenzita (prozkoumat), neúspěšnost (prohospodařit); sdělit (prohlásit); prosté dokonání děje (projednat).

pře-

Směřování činnosti na druhou stranu (přelézt), porušení celku (přetrhat), překonání (překřičet); provedení činnosti v jejím plném rozsahu (přeříkat), provést činnost špatně (přeříct se), znovu (přepsat); překročit vhodnou míru (přejít se); prosté dokonání činnosti (překazit).

před-

Směřování činnosti před něco (předejít), vzorová činnost (předvést), činnost časově předcházející (předplatit, předpovědět).

při-

Směřování děje k místu mluvčího (přijet), udělat dodatečně (přibalit), navíc (připsat), dělat současně s něčím (připíjet), v něčí prospěch (přisoudit); malá míra (přibrzdit), upevnění k něčemu (přikovat); prosté dokonání děje (přinutit).

roz-

Směřování činnosti různým směrem (rozlít), narušení dosavadního stavu (rozkopat), dokončení činnosti (rozbourat), její začátek (rozsvítit), spojený s představou pokračování (rozestavět); prosté dokončení činnosti (rozkrájet).

s-/se-

Směřování činnosti z různých směrů sem (svolat), s povrchu (smýt), zmenšení objemu (seschnout se), pohyb shora dolů (spadnout); malá míra děje (smočit), velká míra činnosti (scestovat), postupné provádění činnosti (sesbírat); prosté dokonání děje (srovnat).

u-

Směřování činnosti odtud jinam (ujet), zmenšení objemu (ulít, ustříhnout), připevňování (uvázat), upravit opakováním činnosti (udupat), unavit nebo zničit opakováním činnosti (umluvit, ubodat), nahromadit (ušetřit), dokázat něco (uřídit), učinit nějakým (uklidnit), udělat neúmyslně (uklouznout), prosté dokonání děje (udělat).

v-/ve-

Směřování činnosti dovnitř (vloupat se), dosažení výsledku (vnutit), soustředění na děj (vžít se), přivést do nesprávné situace (vehnat).

vy-

Směřování pohybu dopředu a ven (vycestovat), vzhůru (vyšplhat), získat (vyžebrať), ztratit (vylidnit se), velká míra činnosti (vychválit), činnost příjemná (vytancovat se), náhlá (vystříknout), ukončená (vyzpívat); opatřit něčím (vydláždit), učinit nějakým (vyprázdnit), opotřebovat (vyšlapat), provést postupně až do konce (vytrhat), prosté dokonání děje (vypočítat).

vz-

Směřování činnosti vzhůru (vznést se), oproštění se z nějakého stavu (vzchopit se), odpor proti něčemu (vzepřít se).

z-/ze-

Stát se nějakým (zneklidnět, zlajdačit), dovršení činnosti (zbourat), vyčerpání materiálu (zkrmit), důkladné provedení činnosti (zpohlavkovat), postupné provedení činnosti (zurážet), zbavování /se/ něčeho (zřít se); prosté dokonání děje (způsobit).

za-

Směřování děje spíš dozadu, ustupování (zacouvat), začátek děje (zahvízdnout), provést činnost s chutí (zarybařit si); malá míra děje (zaschnout), velká míra děje (zaplnit), vyplnit (zacpat), upravit na povrchu (začistit), opatřit něčím (zarámovat), usmrtit (zadávat); prosté dokonání děje (zaplatit).

Cvičení

1. Pokuste se rozšířit příklady na předponové odvozování sloves ze substantiv a z adjektiv.
2. Uveďte deset předponových sloves a sledujte úbytek jejich vazeb ve srovnání se slovesy základovými.
3. Rozšiřte příklady na tvoření dvěma předponami tak, abyste vyčerpali všechny uvedené kombinace. Cvičení si ve skupině rozdělte podle základních předpon.
4. Rozdělte si ve skupině předpony, rozšiřte výčet uvedených významů, rozšíření doložte vlastními příklady.
5. Zamyslete se nad tím, proč některé předpony nevyjadřují např. prosté dokonání děje. Důvody se pokuste formulovat.
6. Uveďte, kterými předponami vyjadřují slovesa např. velkou míru činnosti, malou míru činnosti, postupné provádění činnosti.

Odvozování sloves příponami

Ve srovnání s příponami jmennými je slovesných přípon velmi málo. To se pak odráží ve faktu, že každá z nich má řadu významů. Příponové odvozování se děje všemi již zmíněnými postupy (mutací, transpozicí, modifikací, reprodukcí); vznikají tomu odpovídající kategorie. Probíráme je v uvedeném pořadí.

Odvozování sloves od substantiv

Slovesa se příponově tvoří od podstatných jmen živých bytostí i věcí.

Odvozování od jmen živých bytostí

Odvozování od jmen osob i zvířat má tři centrální okruhy slovotvorných významů: být tím, co uvádí základové slovo; stávat se tím, co vyjadřuje základové slovo; činit někoho tím, co vyjadřuje základové slovo.

Význam být tím, koho uvádí základové jméno, chovat se tak, je v rovině slovesné utvářen příponami **-it, -čit, -ovat**.

-it

Fundujícími výrazy jsou neodvozené názvy osob (bláznit), zvířat mužského rodu (ježit se), biol. jevů ženského rodu (kuklit se).

Častější je příponové tvoření od názvů odvozených (včelař - včelařit, sedlák - sedlačit, zahradník - zahradničit, svědek - svědčit, lenoch - lenošit aj.). Alternace základů jsou dosti časté: měkčení (zahradničit), krácení (čtveračit) aj. Některá slovesa sem patřící jsou nespisovná (kšeftařit) nebo zastarávající (vojančit). Podtyp je představován slovesy na -čit (rošťáčit, opičit se).

-ovat

Fundujícími jsou převážně názvy osob s významem povolání, funkce, nositele vlastnosti. Převládají jména rodu mužského (kralovat), ženských je málo (koketovat); rovněž základová slova označující zvířata jsou řídká (papouškovat).

Význam stávat se tím, co vyjadřuje základové slovo, je utvářen příponami **-ět/-et, -it**.

-ět/-et

Tvoří se převážně od jmen osob, od jmen zvířat málo. Jde v obou případech o odvozování předponově - příponově (ovdovět, zvlčet).

-it

Tvoří se především od jmen osob (vítězit) i jako podtyp příponově - předponový (vzmužit se).

Význam činit někoho tím, co vyjadřuje základové jméno, je utvářen příponou **-it**. Využívá se fundujících slov neodvozených (věznit) i odvozených (mračit).

Odvozování od jmen věcí

Toto tvoření má několik významových okruhů. Uvedeme opět pouze nejdůležitější.

Význam vypadat, působit jako předmět označený jménem. Přípony **-it, -ovat**.

-it

Dokladů je málo. MČ I (409) uvádí jen ústit, zrcadlit, rojit se, tyčit se.

-ovat

K tomuto typu patří některá slovesa odborného stylu (fosforovat, světélkovat).

Význam stát se tím, co označuje fundující substantivum.

Přípony jsou **-ět, -et** (kamenět, svažet).

Význam učinit tím, co označuje fundující jméno. Přípony jsou **-it, -nit, -ovat**.

-it

Fundujícími jsou názvy celých předmětů (rozbahnit) nebo jejich části (dělit, půlit). Podtypem jsou slovesa z oblasti meteorologie (sněžit, chumelit, jasnit se, aj.).

-nit

Obvyklé je tvoření **předponově-příponové** (zpopelnit).

-ovat

Odvozovacím základem jsou zde konkrétní věci (tvarovat), často výrazy přejaté (formovat).

Význam užívat toho, co označuje základové jméno, je utvářen příponami **-ovat, -it, -at, -ět**.

-ovat

Odvozovacím základem bývají slova domácí (pilovat) i cizí (gumovat).

-it

Tvoří se jen od výrazů domácích (kosit). Patří sem i ojedinělá slova odvozená předponou a příponou zároveň (ustájit).

-at

Dokladů je málo (dudat, tlapat, čenichat).

-ět

Doklady ojedinělé (umět, rozumět).

Význam mít to, co označuje fundující jméno, je utvářen příponami **-it, -nit, -ět/-et, -at, -ovat**.

-it

Základem často abstrakta (cítit, vděčit)

-nit

Je variantní příponou k -it (rozlítostnit)

-ět/-et

Často se změnou základu (želet, vonět).

-at

S významovým odstínem činnosti (čichat, kašlat, spěchat, dumat).

-ovat

Základem obvykle abstrakta (strachovat se, potřebovat);

mnohdy s obměnami základu (důvěřovat, pečovat).

Význam vydávat ze sebe to, co je označeno fundujícím jménem, je utvářen příponami **-it, -ovat, -at, -ět/-et**.

-it

Častá jsou zde slovesa zvrtná (potit se). Sem i pojmenování přírodních jevů (zářit), zvuků (šelestit, hovořit), pohybu (tančit).

-ovat

Přírodní jevy málo (světélkovat). Mnohá s významem pohybu (kličkovat, tancovat) i zvuku (povykovat).

-at

Nejčastěji o zvucích (řehtat, štěbetat), pohybu (cválat) i o jiných činnostech (klamat, střídat).

-ět/-et

V základním významu vydávat co (bolet, slzet), ale i o zvucích (hlučet, chraptět).

Význam dělat to, co je označeno fundujícím výrazem, je utvářen příponami **-it, -ovat, -at**.

-it

Nejčastěji jsou slovesa tvořena z konkrétních jmen (zdít). Relativně časté je tu tvoření předponově-příponové (oplotit, poskvřnit, zobrazit).

-ovat

Často od konkrétních jmen (účtovat, stávkovat), ale i od abstrakt (žertovat).

-at

Od konkrétních jmen (črtat, hnisat). Sem i bryndat, kaňkat. Význam být tam, dávat tam, co vyjadřuje základové jméno, je utvářen příponami **-ovat, -it**.

-ovat

Kromě uvedeného významu základního (stanovat, pranýřovat, knihovat) i významové odstíny (pytlovat, garážovat, dolovat).

-it

Význam základní (tábořit, hnízdit, sídlit). Některé významy jsou dnes zastřené (stranit - být na něčí straně). Časté je i tvoření předponově-příponové (vsítit, umístit, uzemnit). Významy příslovecné bývají v pozadí sloves na -ovat, -it.

-ovat

Význam časový (nocovat, přezimovat), způsobový (časovat - říkat podle času, basovat), účelový (koledovat).

-it

Význam způsobový (čelit - postavit se čelem, hrdlit - brát za hrdlo); zápasit (chytat za pás) je předponově-příponové.

Cvičení

1. Shromážděte soubor třiceti sloves na -it; rozhodněte - třeba na základě slovníku - zda jsou všechna spisovná.
2. Shromážděte soubor třiceti sloves na -ovat. Snažte se vypořádat, je-li tvoření provázeno nějakými alternacemi slovotvorného základu.

3. Tvořte příponami slovesa od následujících jmen: *potřeba, plán, cesta, klička, strava, číslo, šat, trouba, noc, brusle, veslo, sůl, barva, soud, zápas, večeře, válka, snídane, křivka, jiskra, žízeň, vůně, sníh, svědek, vítěz, hospodář, oběd.*

Vysvětlete slovotvorný rozdíl mezi *potřebovat* a *upotřebit*.

Vysvětlete slovotvorný rozdíl i významový rozdíl mezi *strávit* a *stravovat*.

4. Určete základové podstatné jméno. Pokuste se přiřadit slovesa k některému z typů uvedených v tomto oddílu skript: *chytračit, švejkovat, kohoutit se, tančit, směřovat, směřovat, toužit, sprchovat se, pudrovat, soudcovat, trampovat, zdít, pytláčit, sloužit, bláznit, hostovat, hostit, prorokovat, vlnit se, věznit, křížovat, šaškovat, spěchat, koledovat, sílit, kadeřit, hláskovat, ctít, snažit se, křivdit, známkovat, solit.*

5. K základovým jménům tvořte slovesa příponami: *děs, vír, stín, strach, zásoba, zásluha, křest, hřích, tělo, chlad, jméno, mráz, trýzeň, sídlo, háj, kal, hromada, ruka.* (V jednom případě musíte odvozovat předponou i příponou zároveň. Ve kterém?)

Odvozování sloves od přídavných jmen

Slovesa odvozená od adjektiv znamenají stav a jeho změnu nebo činnost charakterizovanou adjektivem. Vznikají tak dvě kategorie sloves - obě **mutační** -, z nichž každá se dělí dále na dva významové okruhy. **Slovesa vyjadřující stav a jeho změnu** se dělí na okruh sloves vyjadřujících význam **stávat se nějakým a být nějakým**.

Význam stávat se takovým, jak to vyjadřuje fundující adjektivum, je utvářen příponami **-at, -nout, -ět/-et**.

-at

Základem je obvykle původní adjektivum (teplat, rovnat se) často označující barvy (bělat se, modrat, červenat).

-nout

Základem je původní adj. (chabnout, blbnout). Někdy se vypouští přípona fundujícího adjektiva (vlhnout), odsouvá se -k- (sládnout), -r- (moknout), -n- (chladnout), -en- (hubnout). Někdy se dlouží samohl. základu (mládnout), někdy zaniká (schnout).

-ět/-et

Typ v této kategorii nejproduktivnější. Tvoří se od adj. původních (tupět, bělet), častěji však od odvozených na -atý, -natý, -ovatý, -itý, -avý, -ivý, -ový, -ný, -ěný, -ený, -ní, -ský, -cký; dále viz cv. 1. Patří sem i několik běžných sloves tvořených **předponou** i **příponou** (onemocnět, osiřet, otěhotnět, zošklivit aj.).

Význam být takový, jak to určuje fundující adjektivum, je utvářen příponami **-at, -it, -ět/et**.

-at

Tvoření jako u předchozího typu, avšak obvykle reflexní (červenat se).

-it

Tvoření jako u předchozího typu na **-it** (divočít), často také zvrtná slovesa (veselit se). Líbit se je od libý.

-ět/-et

Tvoření obdobné jako předchozí typ s touž příponou (hladovět), často i zde se zájmenem zvrtným (bělet se).

Slovesa činnostní se dělí rovněž na dva okruhy, jednak s významem **činit takovým, jak to vyjadřuje základové adjektivum**, jednak **zbavit takové vlastnosti, kterou vyjadřuje fundující adjektivum**.

Význam činit takovým, jak to vyžaduje základové adjektivum, je utvářen příponou **-it** (bílit, sytit). Dochází přitom k častým obměnám odvozovacího základu: měkčení (tenčit), odsouvání koncového -k, -ek, -ok (hladit, vzdálit se, šířit); obměňuje se i samohláska kmene: dlouží se (zvýšit), mění (ředit). Podtypem jsou slovesa utvořená příponou **-it** od 2. stupně adjektiv (zvětšit). Patří sem i zaonačit (od zájmena), zdvojit (od číslovky), zpomalit (od příslovce). Z příkladů je vidět, že se často uplatňuje odvozování předponově - příponové.

Význam zbavit té vlastnosti, kterou vyjadřuje fundující adjektivum, je utvářen předponově - příponovým tvořením převážně typu **od/e/-it** (odvláknit) často od odvozených adjektiv na -ní (odnárodnit), -ský (odlidštit), -ivý (odvšivit).

Cvičení

1. Doplňte typ bělet, tupět vlastními příklady tvořenými od odvozených adjektiv příponami uvedenými v příslušném odstavci.
2. Tvořte příponová slovesa od následujících přídavných jmen: *mladý, hladký, hubený, hladový, červený, modrý, čistý, suchý, rezatý, rezivý, měkký, ostrý, plný, tvrdý, tlustý, slabý, chudý, hustý, hrubý, hluchý, bledý*.

Lexikálně - gramatické modifikace slovesného děje

Jsou to takové modifikace, kdy se **význam slovesa obměňuje (modifikuje) jen málo, výrazně se však mění jeho gramatická charakteristika**. Tvořením vzniká nové sloveso jiné slovesné třídy, než má výraz fundující, jiného vidu, jiného způsobu děje. Základní takové modifikace jsou čtyři; populárně bychom je mohli pojmenovat jako **zdokonavování, znedokonavování, tvoření sloves násobených, specifikace způsobu děje**. Probereme je opět postupně.

Tvoření příponových sloves dokonavých od prostých nedokonavých

Je nutné zdůraznit skutečnost, že od prostých sloves nedokonavých se tvoří dokonavá především předponami. Těch je, jak jsme již ukázali, celá řada. Zde budeme hovořit o zdokonavování, ke kterému tu u sloves prostých dochází tvořením příponovým. Přípona je zde jediná: **-nout**. Fundující prostá slovesa patří nejčastěji ke vz. dělat, od nich pak např. vrhnout, zvednout, troufnout si; od fundujících prostých sloves jiných tříd se tvoří málo: risknout, sednout si.

Pozn. 1. *Nepřiřazujte sem slovesa tvořená jako typ hloupý - hloupnout; jsou nedokonavá, nepatří sem vůbec.*

2. *Jako podtyp se sem někdy přiřazují ta, která obměňují fundující slovesa dokonavá; jde o podtyp chytit (dok.) - chytnout (dok.); zmizet (dok.) - zmiznout (dok.).*

Tvoření sloves nedokonavých

Zařazujeme sem taková, která se tvoří jakožto nedokonavá od fundujících sloves dokonavých utvářených často předponově (příplatit - příplácet). Přípony, které se na tomto tvoření podílejí, jsou **-vat, -ovat, --at, -ět/-et**.

-vat

Přípona, kterou by bylo možno rozložit jako slovotvornou příp. - v - a kmenotvornou příp. -at, přistupuje k fundujícím slovesům různých tříd. Přitom se vždycky prodlužuje předcházející samohláska odvozovacího základu: přidat - přidávat; obdobně vysondovávat, opadávat, dospívat aj. Příklady ukazují, že se tak postupuje obvykle u sloves s předponou. Jsou však i případy, kdy se tento typ tvoří od slovesa prostého. Pak se však nové slovo utváří předponou i příponou zároveň: stonat - postonávat.

-ovat

Přípona přistupuje ke slovesům různých typů (upevňovat, přisuzovat, vysazovat, přikazovat aj.). *Existují i dublety těchto dvou zatím uvedených typů (nadzdvihovat - nadzdvihávat).*

-at

Přípona často ke slovesům 1. třídy, k jiným málo (vylézat, zametat, vybírat; vzpomínat, skýtat).

-ět/-et

Při přidávání přípon k různým typům sloves dochází k častým obměnám základu (splatit - splácet, zaklonit - zaklánět, zarazit - zarážet, vyrobit - vyrábět. Od některých sloves (zvl. vz. minout) se tvoří nedokonavá přípona **-jet** často při dloužení základu (zabít - zabíjet, připít - připíjet, navinout - navíjet).

Cvičení

1. Shromážděte asi dvacet sloves na **-nout** a rozdělte je tak, aby to odpovídalo třídění uvedenému zde v odstavci o zdokonavování sloves.
2. Uveďte ke každému typu i podtypu imperfektních (nedokonavých) sloves alespoň tři své vlastní příklady.

Tvoření slov skládáním

Slovotvorný proces skládání se třídí na tři základní způsoby: **čisté skládání, skládání kompozičně - derivační, spřahování**. Některým z těchto procesů nebo několika procesy zároveň se tvoří substantiva, adjektiva, adverbia i slovesa.

Složená substantiva

Čisté skládání

Tvoření determinativ

Determinativa jsou takové složeniny, ve kterých jeden člen určuje (determinuje) druhý, sobě nadřazený, zatímco tento druhý člen je prvním podřízen, a to významově i - v základovém znění - syntakticky. Jako **určující člen** se tu obvykle uplatňuje **člen první (přední)**. O dalším členu hovoříme jako o **druhém (zadním)**. Podobně jako při odvozování výrazů nesložených vznikají i u slov složených (kompozit) slovotvorné kategorie (mutační, modifikační).

Modifikační determinativa

V nich první člen určuje (modifikuje) člen druhý: sladkovišně jsou např. druhem (modifikací) višní, které mají vyšší obsah cukru, více sladkosti, než višně pravé. Podle toho, k jakému slovnímu druhu tento první člen patří, rozlišujeme následující typy determinativ:

s předním členem adjektivním (zlovyk, novostavba). Řadíme sem i složeniny, ve kterých je přídavné jméno zastoupeno přejatým výrazem (jde o tzv. hybridní složeniny), jako např.: makrostruktura, monočlánek, autoopravna;

s předním členem substantivním (sbormistr, kávomlýnek, jazykověda);

s předním členem číslovkovým (prvočíslo, dvouhra, trojkolka, čtyřhra, polotovar);

s předním členem zájmenným (samoobsluha, všelék, svévole);

s předním členem slovesným, jsou ojedinělá (svítiplyn);

s předním členem příslovečným (mnohočlen, vícepráce, skorochoť).

Mutační determinativa

Mezi členy složeného výrazy se vkládá **spojovací morfém (konekt)** -o- (rud-o-vous), -i- (kazisvět). Bez tohoto morfému jsou jen některá (otevř-0-huba). Významově rozhodujícím, determinujícím členem je člen přední. Ten může být svou povahou:

adjektivní (krásnoočko, dobromysl);

číslovkový (čtvrtilitr, půlhektar);

slovesný (lamželezo, vydřiduch, neznaboh).

Tvoření koordinativ

Koordinativa jsou složené výrazy vzniklé z paralelních, rovnocenných základových slov, mezi něž se vkládá spojovací morfém -o- (ptakojestěř, štěrkopísek, jihozápad).

Skládání kompozičně - derivační

Základem složenin tímto způsobem vzniklých je větná vazba, syntagma. Jako spojovací morfém se objevuje -o- (pravopis), -i- (konipas), -e- (báj-e-sloví), -u- (lid-u-mil) nebo takový morfém chybí (troj-0-puk). Základem složeniny je sloveso (krupobití, ze spojení kroupy bijí) nebo přívlastek (roh na nose - nosorožec). U složenin verbálních je základní člen vpředu (bole-hlav) nebo vzadu (dřevorubec), u složenin přívlastkových (atributivních), je jenom vzadu.

Složeniny z větných vazeb tvořené konverzí

Verbální člen je vzadu nebo vpředu.

Zadní člen verbální může mít přední člen:

substantivní (vinobraní, dřevořez, plynoměr);

zájmenný (samorost, vševěd);

příslopečný (dalekohled, blahobyť).

Přední člen **verbální** má u sebe zadní člen **substantivní**. Mezi oběma je spojovací morfém -i- (krutihlav), -e- (bolehlav).

Složeniny z větných vazeb tvořené příponově

Také u tohoto typu složenin je verbální člen zadní nebo přední.

Zadní člen **verbální** má přední člen nejčastěji **substantivní** (bacilonosič, muchomůrka). Substantiva rodu mužského se tvoří příponami **-ec** (čarostřelec), **-ce** (divotvorce), **-ič** (časoměříč), **-ník** (kovodělník). Feminina se tvoří příponami **-ka** (mucholapka), zřídka na **-na** (vinopalna).

Přední člen **zájmenný** mají např. samosoudce, všeznalec.

Přední člen **příslopečný** se objevuje u maskulin; složenina má pak příponu **-ek** (tichošlápek), **-ce** (svatokrádce).

Zadní člen substantivní se podílí na dvou velmi početných skupinách složenin tvořených z přívlastkových spojení konverzí. Utvářejí se tyto typy:

přední člen je adjektivní (zlatohlav, novoluní);

přední člen je substantivní (stromořadí, tvarosloví);

přední člen je číslovkový (dvojčíslicí, čtyřverší).

Složeniny s přívlastkovým základem tvořené příponově vytvářejí rovněž tři typy (podle povahy předního členu):

Přední člen je **adjektivní**, složeniny rodu mužského se tvoří příponou **-ec** (tlustokožec), **-ník** (lichokopytník); složeniny rodu ženského se tvoří příponou **-ka**.

Přední člen je **substantivní**; substantivní složeniny se tvoří příponou **-ec** (hlavonožec); některé odborné biologické názvy rodu mužského pak mají **-ník**, v r. ženském **-ka**.

Přední člen je **přísllovečný**, tvoření se uplatňuje jen v typu mnohokopytník.

Spřahování

Tento postup zvaný též **juxtapozice** záleží v mechanickém srůstání fundujících členů. Vznikají tak dvě nesejdně frekventované skupiny **spřežek**: **spřežky větné a spřežky nevlastní**.

Spřežky větné (citátové) přejímají původní pořadí i znění slov fundujících a píší se dohromady (přetrhďlo, budižkničemu).

Spřežky nevlastní (nevlastní složeniny) vznikají z přívlastkových spojení pouhým sražením (bez spojovacího morfému) fundujících výrazů. Jejich pořadí ve složenině odpovídá pořadí původnímu (pantáta) nebo je opačné (zemětřesení). Takto vznikají různé typy modifikačních i mutačních determinativ.

Determinativa modifikační

Jejich typy se dále rozlišují podle toho, jaký slovní druh představují jejich **přední členy**. Povaha těchto členů je:

substantivní (světadíl, okamžik, díkůčinění, milostpán);

zájmenná (všehochuť, nicnedělání, sebechvála);

přísllovečná (znovuotevření, rádobyumělec);

citoslovečná (hurávlastenec).

Determinativa mutační

Složeniny sem patřící se rozdělují do dvou typů, opět podle slovnědruhovité povahy **předního členu**. Ten je:

substantivní (zeměžluč); v ojedinělých výrazech má přední člen ráz předložkové vazby (potměchuť);

adjektivní (mateřídouška).

Podtypem jsou některá uměle vytvářené výrazy pro potřeby odborného stylu (kilowatthodina, kilogrammetr).

Složená přídavná jména

Na skládání adjektiv se podílí především způsob kompozičně - derivační, čistá kompozice je méně častá.

Čistá kompozice

Determinace

Při skládání je **zadní člen** (adjektivum) blíže určován (determinován) **členem předním**. Vznikají tak tyto typy:

Přední člen je příslovečný. Spojovací morfém je **-o-** (tmavomodrý) nebo **-ě/-e** (tmavěmodrý, světlezelený). Podtypem jsou složeniny jako dennodenní, širošířý, pouhopouhý aj.

Přední člen je **substantivní**: čarokrásný, vzduchoprázdňý aj.

Přední člen je **zájmenný**: samožitný, samovolný.

Koordinace

Složeninu fundují **dvě adjektiva**, mezi kterými je vztah prostého sloučení nebo vzájemnosti (reciprocity).

Slučovací složeniny jsou např.: literárně-hudební, hluchoněmý (se spojovacím -o-), angloamerická literatura.

Reciproční sloučeniny jsou např.: česko-polský, anglo-americké vztahy.

Komplexní způsob kompozičně-derivační

Determinace

Větné spojení (syntagma), které funduje složeninu, má svým základem substantivum nebo sloveso. Vznikají tak složeniny se spojení atributivních (přívlastkových) a slovesných.

Determinativa ze spojení atributivních se dále dělí na typy podle toho, ke kterému slovnímu druhu patří **přední člen**:

Přední člen je **adjektivní**. Přídavné jméno může být původní (starověký) nebo odvozené. V tomto druhém případě vznikají podtypy lišící se od sebe úpravou zakončení prvního členu (slovní druh - slovnědruhový, železná ruda - železnorudný).

Přední člen je **substantivní**. I on má podtypy: motýlokvětý, jindřichohradecký, orlickoústecký.

Přední člen je **číslovkový**. V jeho základu je číslovka základní (jednobarevný), druhová (dvojčlenný, ze spojení dvojí člen), řadová (prvoligový).

Přední člen je **přísllovečný**, základem jen mnoho- málo- (mnohostranný, málotřídí). Typ mnohaletý je varianta.

Přední člen je **zájmenný**: svébytný, všeslovanský.

Determinativa ze spojení slovesných

Přední člen **substantivní**: divotvorný, zlomyslný, slovotvorný.

Přední člen **číslovkový**: dvojnásobný, jednoznačný, obouvidový.

Přední člen **přísllovečný**: málomluvný, mnohoznačný.

Přední člen **zájmenný**: samozvaný, samolepicí, samostatný

Cvičení

1. Určete slovotvorné základy, ke kterým jsou utvořeny následující složeniny. Naznačte fundaci, pokuste se určit typ složeniny: *osmistěn, samouk, libozvuk, větrolam, vlastizrada, novověk, štěrkopísek, dřevokaz, starousedlík, lýkožrout, zvěrolékař, stejnokroj, drahokam, mrakodrap, horolezec, jihozápad*.

2. Naznačte fundaci a pokuste se určit typ složeniny u těchto feminin: *knihtiskárna, sebeobrana, vodoměrka, samospoušť, gramodeska, velkovýroba, rychlotavba, sebevražda, lukostřelba*.

3. Vysvětlete tvoření těchto složených neuter. Zařaďte je ke slovotvorným typům: *krveprolití, díkůvzdání, sloupořadí, století, vinobraní, blahorodí, živobytí, Podkrušnohoří, pololetí*.

4. Zařaďte následující složená adjektiva ke slovotvorným typům: *přímočarý, koupěchtivý, skálopevný, stověžatý, barvoslepý, prácešopný, dvojjazyčný, čtyřnohý, senzacechtivý, dvoutaktní*.

Doporučená literatura

Ke studiu doporučujeme zvláště:

David, M., Tvoření slov v češtině (Učební texty s cvičeními pro studující učitelství na 1. st. ZŠ na pedagogických fakultách). České Budějovice 1999 a další vydání.

Monografie:

Hauser, P., Nauka o slovní zásobě a tvoření slov. Praha 1976

Hauser, P., Nauka o slovní zásobě. Praha 1980

Šmilauer, V., Novočeské tvoření slov. Praha 1971

Dokulil, M., Tvoření slov v češtině - 1. Teorie odvozování slov. Praha 1962

Daneš - Dokulil - Kruhař a kol., Tvoření slov v češtině - Odvozování podstatných jmen. Praha 1967

Mluvnické práce:

Havránek, B. - Jedlička, A., Česká mluvnice. 4 vyd., přepracované. Praha 1981

Havránek, B. - Jedlička, A., Stručná mluvnice česká. Praha, Fortuna 1996 (Upraveno podle Pravidel českého pravopisu z r.1993)

Mluvnice češtiny I (Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfemika. Tvoření slov.). Praha, Academia 1986

Čechová, M. a kol., Čeština - řeč a jazyk. Praha, ISV 1996

Příruční mluvnice češtiny. Praha, Lidové noviny 1995

Skripta a další literatura:

Hubáček, Jar. a kol., Čeština pro učitele. Opava, Optys 1996

Hubáček, Jar. a kol., Český jazyk pro studující učitelství v 1. - 4. ročníku základní školy. Praha, SPN 1990

Hubáček, Jar., Tvoření slov v češtině. Ostravská univerzita 1996

Konopková, L., Jazyková cvičení pro studující učitelství 1. stupně základní školy III. Nauka o slovní zásobě a tvoření slov. Praha 1981

Mališ, O. - Machová, S., Současný český jazyk. Nauka o tvoření slov. Lexikografie. Praha, UK 1992

Mališ, O. - Machová, S. - Suk, J., Lexikologie (Nauka o tvoření slov, lexikografie, slang). Praha, Karolinum 1997

Rusínová, Z., Tvoření slov v současné češtině. Brno 1978

Šmilauer, V., Nauka o českém jazyku. Praha 1972

Čechová, M., Komplexní jazykové rozbory. Praha, SPN 1992